

ESTIRPÒ ANCORA DELLI SUOI PAESI LE STRIGHE
– ЈЕД(И)НА ВЕСТ О ПРОГОНУ ВЕШТИЦА У ДРЖАВИ
НЕМАЊИЋА

Rag se бави одломком из историјског дела седамнаесетовековног дубровачког хроничара Јакова Лукаревића у коме се пријошеда о прогону вештица у средњовековној Србији. Како ова вест није појављена ниједним сувереним или каснијим извором, настојаћемо да покажемо који су посведочени историјски догађаји и чињенице можда моћи послужити исци ове вест као заметак око које је исцлео своју причу. Стога ћемо дајти осврт на кључне моменти вест: на то како је Стефан Немања прогонио вештице, како је исцло чинио и цар Душан који је и сцлаивао књиже мађије, те најзад и на сам назив који се користи за те књиже – Громињац.

Код дубровачког хроничара Јакова Лукаревића (Giacomo Luccari) у делу *Copioso ristretto de gli anali di Rausa* први пут издатом 1605. године постоји једна вест која досад није коментарисана, а по којој су велики жупан Стефан Немања и касније цар Стефан Душан прогонили вештице. Доносимо одломак у целини:

Estirpò [sc. Немања] ancora delli suoi paesi le strighe, che con diabolica arte facevano molti danni agli uomini, alle bestie, ed alli campi coltivati. Questo ocioso inganno, proceduto nelle nostre terre dalle malefiche donne di monte Hemo (morto Nemagna) ritornò in riputatione sino che Stefano Imperadore di Surbia lo scacciò di Slavonia, ed abbruggiò i libri di Magia. Questa opera domandata in lingua Slava Gromignak, con la quale le persone empie chiamano i demonii, quantunque sia vietata di leggere, nondimeno appresso alcune persone scelerate, e da Dio maledette, è abbracciata¹.

¹ *Copioso ristretto de gli anali di Rausa. Libri Quattro. Di Giacomo di Pietro Luccari, Venetia, 1605, 25.* У поновљеном, дубровачком издању Лукаревићевог дела се налазе мање разлике у графичи: *Estirpò ancora dalli suoi paesi le streghe che con diabolica arte facevano molti danni agli uomini, alle bestie, ed alli campi coltivati. Questo ocioso inganno proceduto nelle nostre terre dalle malefiche donne del monte Emo (morto Nemagna) ritornò in riputatione sino che Stefano Imperatore di Servia lo scacciò di Slavonia ed abbrucciò i libri di magia. Questa opera domandata in lingua Slava Gromignak, con la quale le persone empie chiamano i demoni, quantunque sia vietata di leggere, nondimeno appresso alcune persone*

Као што се може видети, овај одломак нам предочава неколико података у вези са прогоном вештица у српској средњовековној држави Немањића:

1. Стефан Немања је истребио вештице из своје државе, али је након његове смрти вештичарење поново узело маха у Србији;
2. Коначно се са вештицама обрачунао цар Стефан Душан, спаливши притом њихове књиге магије;
3. Та књига магије се на словенском звала *Громињак*, и у њој су се налазиле чини за призивање демона (није најјасније да ли последњом реченицом Лукарчевић покушава да каже да је *Громињак* читан и након што је Стефан Душан наредио његово спаљивање)².

Ниједан други извор нам не доноси икакве вести о овим догађајима о којима Лукарчевић пише. То нас наводи да покушамо пронаћи одговор на питање како се тачно и зашто оваква вест нашла код Лукарчевића. Не верујемо да је Лукарчевић могао ову вест у потпуности измислити, па нас стога интересује шта је то тачно послужило Дубровчанину да обликује свој исказ на овај начин. Нешто пре тога, на истој страни, говорећи о Неретљанима и њиховим рату са Немањом и Мирославом, Лукарчевић

scelerate, e da Dio maledette è abbracciata. Уп. *Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Di Giacomo di Pietro Luccari*, Ragusa, 1790, 43-44.

² Још једно занимљиво питање које излази из опсега овог чланка било би и ко су „зле жене са планине Хемо“ које су се бавиле магијом на дубровачкој територији. Да ли се ороним Хемо/Емо односи на познати планински венац на Балканском полуострву (Стара планина, Балкан, антички Haemus)? У старом веку биле су чувене вештице из Тесалије, уп. V. Bayer, *Ugovor s davlom*, Zagreb, 1953, 35, 175. У Лукановој *Фарсалији* (Грађански рат), тесалске вештице се називају још и Haemonides, в. Lucan, *Civil War* (transl. S. H. Braund), Oxford – New York, NY, 2008³, 122; Lucan, *The Civil War* (transl. J. D. Duff), London – Cambridge, MA, 1962⁵, 346-347. Тесалија се још називала и Haemonia код римских песника. Уп. M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1997⁸, 464, Haemonia; C. T. Lewis, C. Short, *A New Latin Dictionary*, Oxford, 1891, 837, Haemonia. Код Лукана се, пак, изричито каже да је вештица Ерихто боравила на једној литици где се планина Хемус косо спушта према Фарсали, в. Lucan, *Civil War* (transl. S. H. Braund), loc. cit; Lucan, *The Civil War* (transl. J. D. Duff), loc. cit. Да ли је ова географска дислокација настала као последица морфолошке сличности (Haemonia-Haemus, cf. L. Fratantuono, *Madness Triumphant: A Reading of Lucan's Pharsalia*, Lahnam – Boulder – New York – Toronto – Plymouth, UK, 2012, 245), или симболике која је била потребна песнику (популарна етимологија гласи да име планине долази од грчке речи која значи „крвави“, cf. A. J. Kleywegt, *Valerius Flaccus, Argonautica, Book I: A Commentary*, Leiden – Boston, MA, 2005, 31), или је можда једноставно све планине које се простиру од Црног до Јадранског мора песник посматрао као део једног планинског венца, Хемуса (а како су то чинили каснији коментатори Плинија и Страбона, cf. E. Holdsworth, *Remarks and Dissertations on Virgil*, London, 1768, 413-416)? Колико год ова питања била занимљива, нама је значајније да уочимо да је од антике вештичарење било понекад повезивано и са планином Хемус.

наводи као свој извор извесног Милића Велимишљића, „босанског хроничара”³, те се можемо запитати да ли је и вест о прогону вештица, која потом следи, преузета или препричана управо из овог данас непознатог дела. Такође, када касније пише о владавини цара Стефана Душана, Лукаревић наводи као извор извесног Станислава Рупчића, бана од Тиморја⁴. Али се вест о прогону вештица на том месту не понавља. Да ли је можда и овај податак Лукаревић пронашао у данас изгубљеном Рупчићевом делу, не можемо знати.

Због свега наведеног сматрамо да ваља претрести сваки од три наведена податка о прогону вештица у држави Немањића које Лукаревић доноси јер би ова вест могла бити одјек неких стварних историјских догађаја.

Стефан Немања и његов вештица. Главни извори за Немањин живот су житија која су оставила његова два сина и Доментијан. Ни у једном од ова три списка нема помена Немањиним истребљењу вештица. Али у *Живоју Светиоџ Симеона* Стефан Првовенчани пише како је његов отац одржао сабор против јеретика (за које се углавном у нашој историографији сматра да су били богумили⁵), а потом: „Као некада пророк Илија, који је устао на бестидне јереје, и он изобличи безбоштво њихово, и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда проказеним и убогим. Учителју и начелнику њихову језик уреза у грлу његову, што не исповеда Христа, сина божјег. Књиге његове нечастиве спали, и изагна га, запретив да се никако не исповеда нити помиње триклето име. И сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој, него да се слави једнобитна и неразделљива и животворна Тројица...”⁶.

Постоје још два извора о Немањиним прогону јеретика – податак у *Служби Св. Симеону* од Саве Немањића, у којој постоје стихови „исправљао си на веру истиниту стадо ти”, „православном вером таму јеретичку прогонећи”, и „таму неверја прогнав”⁷; те једна фреска из Цркве Св. Ахилија у Ариљу, за коју се оправдано сматра да приказује Немањин

³ V. Mažuranić, *Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića*, Narodna starina, knj. 3, sv. 8, Zagreb, 1924, 151.

⁴ *Истџо*, 145.

⁵ За преглед ставова досадашњих истраживача о питању идентификације јереси која се појавила у Немањиној држави, и аргумената у прилог тези да се ради о богумилству, в. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд, 2016, 165-172.

⁶ Стефан Првовенчани, *Сабрани списи. Живоју светиоџ Симеона* (прир. Љ. Јухас–Георгиевска), Београд, 1988, 71-72.

⁷ Свети Сава, *Сабрани списи. Служба светиоџ Симеону* (прир. Д. Богдановић), Београд, 1986, 123, 131. Уп. и И. Коматина, *нав. дело*, 173.

сабор против јеретика⁸. Зашто је Немањин прогон јеретика битан за Лукаревићеву вест о прогону вештица? Познато је да је на средњовековном Западу јерес често повезивана са другим „злочинима”, па је тако неретко оптуженима за јерес на терет стављано и вештичарење. Стога су јерес и вештичарење били испреплетани у имагинарију средњовековних људи, а многе одлике и злочини који су приписивани јеретичима, од 15. века су почели да фигурирају и у перцепцији вештица, па се тако и јерес појављује у оптужницама против наводних вештица. При крају средњег века вештице су дефинисане само као још једна јеретичка секта, а још од оснивања инквизиције под њену надлежност су, поред јереси, дошли и чаробњаштво и вештичарење⁹.

Сам Лукаревић зна за босанске јеретике, патарене, уме и да каже понешто о пореклу њиховог учења, али их ни у једном тренутку не доводи у везу са Рашком или Немањом¹⁰.

Најзад, наша претпоставка јесте да је предање о томе како је Немања прогонио јеретике, у суседним земљама могло бити проширено различитим злочинима који су стављени на терет оптужених, па и оним о вештичарењу, а у периоду када је Лукаревић (или неки његов извор за ту вест) писао, јерес је могла отићи у други план, а вештичарење преузети примат, будући да људима тог времена није била страна поамама везана за масовни лов на вештице.

Цар Душан и прогон вештица. Као што није познат ниједан извор осим Лукаревића који говори о Немањиним прогону вештица, тако није познат ни извор који би сведочио да је цар Стефан Душан прогонио вештице и спаљивао њихове књиге. Видели смо да је Стефан Првовенчани забележио како је његов отац и спалио књиге „начелника” јеретика. Након Немањиног прогона јеретика (богумила), српској историографији није позната ниједна слична акција српских средњовековних владара. Но, ср-

⁸ И. Коматина, *нав. дело*, 175-178. За посредни податак о Немањиној делатности против јеретика из Савиног *Житија Св. Симеона*, уп. *Исио*, 174-175.

⁹ V. Bayer, *нав. дело*, 43, 112-113, 116-120, 135-136; Ž. Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010, 396-398, 552; R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge, 1990², 40, 190-191, 195, 197, 199; J. B. Russel, *Withcraft in the Middle Ages*, Ithaca – London, 1972, према индексу, „heresy”, посебно 219-223, 228-233, 235, 238, 241, 248, 340 n. 59; Ђ. Тошић, *Средњовековна ѿтуробна свакодневница*, Београд, 2012, 48-49, 52-53. За детаљну анализу како је перцепција средњовековних маргиналаца, егземпларних „других” – попут јеретика и Јевреја – обликовала слику вештица на почетку раног модерног периода, в. L. Climenhaga, *Imagining the Witch: A Comparison between Fifteenth-Century Witches within Medieval Christian Thought and the Persecution of Jews and Heretics in the Middle Ages*, Constellations (University of Alberta Student Journal), vol. 3, no. 2, Camrose, Alberta, 2012, 119-129.

¹⁰ *Copioso ristretto de gli annali di Rausa. Libri Quattro. Di Giacomo di Pietro Luccari*, Venetia, 1605, 54; *Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Di Giacomo di Pietro Luccari*, Ragusa, 1790, 91-92.

пски владари су, попут византијских царева на које су се угледали, били хришћански владоаци, што их је чинило заштитницима хришћанске вере и правоверја, па им је једна од дужности била и борба против јереси¹¹. Стога и у најзначајнијем споменику српског средњовековног права, Душановом законнику, постоји одредба о јеретичима. Тако члан 10. гласи: „И кто се ѡбрѣте еретикъ живе оу хрїстїанѣх да се жеже по ѡбразоу и да се прожене. Кто ли га иде танти и тѣзи да се жеже.”¹² Да ли је ова одредба примењивана за владавине цара Душана, није познато, али вести о масовним прогонима јеретика за време цара Душана у савременим изворима нема.

За нас је посебно занимљив још један члан Душановог законика. То је члан 20: „И людн кое с вѣховѣствомъ изицаю из гробовѣ тере ихъ сѣжиоу, този село да плати враждоу кое тон оучинни. И ако боуде попь на този дошѣл да моу се оузме попѡвство.”¹³ Овај члан, за који су извор биле одредбе из *Синѣаѣме* Матије Властара, обично је тумачен као једно од првих сведочанстава о постојању народног веровања у вампире, тј. вукодлаке, код српског народа¹⁴. И заиста, по народном веровању, један од најефикаснијих метода уништења вампира јесте спаљивање¹⁵. Али занимљиво је да се сам поступак спаљивања тела карактерише као враџбина (вѣховѣство), а у једном од најстаријих преписа Душановог законика – Атонском рукопису – овај члан носи назив ѿ ресницѣхъ кои тѣлеса црѣтвнѣхъ жегоуѣ. Овај термин, *ресник*, потиче од старословенске речи „рѣсьнь” који значи „истинит” (уп. „рѣсьнота”, истина), и коришћен је да се означе врачари или чаробњаци (то су, дакле, они који су вешти пронаћи истину). У Барачком и Бистричком рукопису, наслов је ѿ ресницѣхъ, а у Хиландарском, Ходошком и Шишатовачком стоји ѿ еретницѣхъ¹⁶. Од (*е*)ресника ови људи су постали *јеретици*, вероватно због сличности у изговору, тј. писању термина. Можда је ово и посредни доказ да се враџбине и јерес нису увек раздвајали ни у имагинарију средњовековне Србије јер преписивачима очито није било

¹¹ С. Марјановић–Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997, 187, 191, 289; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 51-52. Као такав је представљен још Немања, и то управо поводом сабора против јеретика у Стефановом Житију. Уп. И. Коматина, *нав. дело*, 167.

¹² *Душанов законик* (прир. Ђ. Бубало), Београд, 2010, 77.

¹³ *Исїо*, 79

¹⁴ *Лексикон срїскоѣ средњеѣ века* (прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић), Београд, 1999, 108-109, вукодлак, вампир (Р. Михаљчић, Н. Ф. Павковић). Одредбе *Синѣаѣме* Матије Властара, ипак, садрже одредбе које се односе на пљачкаше гробова, а ритуално спаљивање „вампира” је одраз празноверја раширеног међу народом. Уп. *Матије Властара Синѣаѣмай* (прир. С. Новаковић), Београд, 1907, XIX, 505-506; Матија Властар, *Синѣаѣма* (прев. Т. Суботин–Голубовић), Београд, 2013, 366.

¹⁵ *ЛССВ* 108-109; *Срїски мїѣолошки речник* (прир. Ш. Кулишић), Београд, 1970, 50-51, 1998², 73-75; вампир (Н. Пантелић).

¹⁶ *Душанов законик*, 122-123, 156.

необично да назив јеретици стоји испред члана законика који говори о људима који се баве враџбинама, тј. ритуално спаљују тела мртвих.

У три друга преписа Душановог законика – Струшком, Призренском, Раковачком – постоји 109. члан који гласи: „Магничкѣ и отровничкѣ кон се нагѣ облично, да се каже по Законоу светихъ отъць.”¹⁷ „Закони светих отаца” на које овај члан упућује јесте *Законоуправило* Саве Немањића (Номоканон), у ком се заиста доноси више одредби о кажњавању за преступе које чине отровници, врачари, звездочатци и слични. И у *Синѣаџми* Матије Властара постоје одредбе које се тичу врача¹⁸. Пошто већ у Душаново време постоје устаљени називи „ресници” (и пошто се овај назив сачувао у топонимији, као назив за насеље Ресник, у Србији, Босни и Хрватској¹⁹), и „мађиници”, можемо закључити да је магијска пракса била раширена у српским средњовековним земљама, те да су се *ресници*, поред своје улоге у „борби” против вампира, могли бавити још неким делатностима које би се окарактерисале као враџбине (у првом реду прорицањем). Да ли је иједан српски владар икада лично предузимао озбиљније кораке да овакву праксу сузбија, а *реснике* и *мађинике* казни на било који начин, забрани и уништи њихову „литературу”, у недостатку поузданијих вести из изворне грађе – не можемо са сигурношћу рећи. У *Законоуправилу* казне за овакве преступе су духовне (запређење, тј. епитимије и одлучење, тј. изопштење и ускраћивање светих тајни током одређеног броја година), али се у *Синѣаџми* Матије Властара у прописима световног карактера предвиђају и казне попут расапа, изгнанства, телесних казни и погубљења²⁰. Стога није невероватно да се у Дубровнику или околини

¹⁷ *Истио*, 96. Наравно, термин *мађиник* долази од речи „магија”, и порекло овог термина има дугу предисторију. *Маџ*, magus, у древној Персији је представљао међанску племенско–свештеничку касту, у царском Риму је добио значење професионалног чаробњака, најчешће као астролога, али и проридача уште, док најзад није почео да означава чаробњака ма које врсте. V. Baueg, *нав. дело*, 19–21. Западу је термин *оџровник*, veneficus, веома рано постао синоним за чаробњака (у каснијим временима је понекад коришћен и термин ж. рода, intoxicatrix). Наиме, до идентификације је дошло пошто је непознавање физиолошког дејства отрова – где се није могао уочити ниједан јасно видљиви, спољашњи узрок – чинило да смрт тровањем у себи садржи нешто тајанствено, па је делотворност отрова приписивана не ефектима саме токсичне супстанце, већ некој чаробњачкој сили која кроз отров делује. Уп. V. Baueg, *нав. дело*, 30–31, 193, пар. 15, 225–226, 317–318, пар. 3.

¹⁸ *Душанов законик*, 189; *Законоуправило свейџоџа Саве I* (прир. М. М. Петровић, Љ. Штављанин–Ђорђевић), Београд, 2005, 104, 161, 259, 453–455, 457, 504–506, 534, 537–538, 541–542; Матија Властар, *Синѣаџма*, 274–278; *Матѣије Власѣара Синѣаџматѣи*, 376–382.

¹⁹ *ЛССВ*, 108.

²⁰ *Законоуправило свейџоџа Саве I*, 104, 161, 259, 453–455, 457, 504–506, 534, 537–538, 541–542; Матија Властар, *Синѣаџма*, 274–278; *Матѣије Власѣара Синѣаџматѣи*, 376–382. Слична врста дистинкције између прописа за кажњавање чаробњака, где световне власти кажњавају физички, чак и погубљењем, а духовне власти досуђују казне за

знало, можда, за конкретне појединачне случајеве оваквог кажњавања чаробњака током владавине цара Душана, и да је временом од тога у предању постао прави лов на вештице, у размерама какве средњи век није познавао²¹.

Пре преласка на последње питање, овде је место још једној напомени. Термини којима се означавају они који се баве магијом у српском средњовековном законодавству махом су мушког рода (у *Законойправилу* су то вљхвъ, обавникъ, звѣздочѣтъць, провѣдъць, чародѣецъ, чародѣи, оузьльникъ, вѣщъць, сѣтникъ, хранѣщницъ мѣдвѣды, облакы гонѣщницъ, а једном се помињу жене које знају да травама изазову побачај и да справљају љубавне напитке; у Синтагми Матије Властара називи су вљхвы, оучительници, баалъници, звѣздословци, обавници, чародѣице, отравници, навезатели, облакогонители, сѣтници, мѣтководци, облакогонци, хранилишта творѣште, звѣздословьници, а само је једном употребљена фраза „женоу обавницю“²², те се помињу и извесне жене које седе у црквама и проричу будућност помоћу икона, као што су чиниле оне „иже дрѣвце доухъ Пифоновоу идоушенъ“²². Термин „стрига“ (striga/strega) код Лукаревића је, пак, у граматичком и природном женском роду, и коришћен је на Западу (па и западним деловима Балкана) да се означае искључиво жене које се баве магијом, тј. вештице. Но, у српским списима канонског

покајање, постојала је и на средњовековном Западу. Притом, световне власти су много више фокусиране на неку конкретну штету (па и смрт) коју је магијски чин проузроковао другим људима све до пред сам крај средњег века, док духовнике више брине злочин против Бога који је неко починио окрећући се чаролијама, и тај став ће државне власти коначно усвојити тек средином 15. века. Уп. V. Bayer, *нав. дело*, 53, 64-66, 127-129, 134, 150-151, 167, 311; R. Kieckhefer, *op. cit.*, 177. И у *Синѣаџми*, одредбе које се тичу казни за чаробњаке и сличне опсенаре, а световног су карактера, предвиђају такве казне када је начињена штета трећој страни. Чаробњаци и отровници су преступници јер су починили убиство, или помогли починиоцу, подстакли и омогућили му средство за убиство. Зато они представљају опасност по јавни ред и мир и у интересу владара је да их приведе правди и казни.

²¹ Масовност оптужених и погубљених вештица на ломачи какав обично везујемо за лов на вештице не може се везати за средњи век; пораст броја суђења вештицама и строже казне одликују Европу тек од друге половине 15. века, дакле, на почетку раног модерног периода. Неретко се дешавало и да мештани узму правду у своје руке и линчују жене за које подозревају да су вештице Уп. V. Bayer, *нав. дело*, 121-123, 126; L. Climenhaga, *op. cit.*, 119; R. Kieckhefer, *op. cit.*, 187-192, 193-196, 198-200; J. B. Russel, *op. cit.*, 199-205, 209, sq. Слична је ситуација и за земље на Балкану за које имамо податке; у Хрватској је током друге половине 14. века забележено свега неколико таквих процеса, са благим казнама (обично само упозорење жени оптуженој да је вештица), док су у периоду 15-18. века суђења постала чешћа, казне знатно строже, а долазило је и до линчовања. Уп. Т. P. Vukanović, *Witchcraft in the Central Balkans I: Characteristics of Witches*, Folklore, vol. 100, no. 1, London, 1989, 1, 9-11. Прогони у Хрватској се детаљно разматрају у одељку *Procesi protiv čarobnjaka u Hrvatskoj* у: V. Bayer, *нав. дело*, 211-315.

²² *Законойправило свейгоџа Саве* I, 104, 161, 259, 453-455, 457, 504-506, 534, 537-538, 541-542; Матија Властар, *Синѣаџма*, 274-278; *Матије Властара Синѣаџма*, 376-382.

карактера познат је и термин „вештица” – нпр. епитимијни номоканон псеудо-Зонаре из *Горажданског молићивеника* прописују епитимију од 9 година за *вештице*²³. Не залазећи у занимљиву етимологију и порекло речи *сѣриџа* и како је ова реч од митолошког бића почела да означава и смртну жену која се бави магијом²⁴, ваља напоменути да је крајем средњег века бављење забрањеним мрачним вештинама све чешће почело да се ставља на терет женама, пре но мушкарцима, па ће тако од овог времена међу оптуженима и осуђенима за бављење магијом жене чинити већину²⁵. Под утицајем Цркве, и у католичким приморским областима Балкана, као што је био случај у Западној Европи, изгубила се дистинкција између добрих врачарица и бајалица на једној страни и злих вештица на другој, каква је постојала међу православним верницима: у традицији православних крајева бајалице су бајањем изгониле зле духове, дакле, помагале људима, док су вештице оне које наносе зло²⁶. И сама природа вештице је веома компликована – иако показује сличности са кохортама ноћних женских демона–крвопија (стриге, ламије), вештица је ипак по западноевропском теолошком становишту смртна жена која своје моћи дугује ђаволу, а њени привидно немогући поступци, попут летења и ноћних напада, резултат су тога што током сна њен дух напушта тело и чини ова недела²⁷.

Књиџе маџије – Громињак. Посебно је занимљив податак који Лукаревић доноси и који се односи на књиџе маџије које је наводно Душан спаљивао и забрањивао. По Лукаревићу, овакве књиџе су се на народном словенском језику звале *Громињак*, и служиле су за призивање демона. По *Рјечнику хрвајскога или српскога језика ЈАЗУ*, термин *џромињак* је

²³ С. Бојанин, *Епитимијни номоканон Горажданског молићивеника (1523) у светлу шитамијане и рукописне књиџе*, Црквене студије, бр. 15, Ниш, 2018, 193. Захвалан сам др Станоју Бојанину, сараднику Византолошког института САНУ, који ми је у разговору указао на овај пример.

²⁴ О томе више код V. Bayer, *нав. дело*, 34-35; J. B. Russel, *op. cit.*, 15, 56, 69-70, 79, 81, 83, 97, 116-118, 132, 146, 207, 239, 274; Ђ. Тошић, *нав. дело*, 54, нап. 95.

²⁵ V. Bayer, *нав. дело*, 123, 126, 134, 174-178; R. Kieckhefer, *op. cit.*, 197-199, J. B. Russel, *op. cit.*, 279-284, 343, n. 16; T. P. Vukanović, *op. cit.*, 12; И питање зашто су све чешће у позносредњовековном и раномодерном имагинарију жене практично добиле „монопол” на бављење магијом је веома занимљиво, али је изван граница теме овог чланка. Уп. V. Bayer, *нав. дело*, 160-162; R. Kieckhefer, *op. cit.*, 197-199, J. B. Russel, *op. cit.*, 279-284; Ђ. Тошић, *нав. дело*, 43-44.

²⁶ Ђ. Тошић, *нав. дело*, 44-46.

²⁷ V. Bayer, *нав. дело*, 49-50, 117-118, 153-154, 183, 318-319. Тек од средине 15. века уврежило се мишљење да вештице и физички лете ношене демонима. И у српској народној традицији вештица је слично „опажана” – да дух који излети из ње чини све невероватне подвиге – с тим што њене моћи нису увек ђавољег порекла; вештицом је могла постати и жена која је рођена са крвавом постељицом када остари. Уп. СМР 1970, 64-65, 1998², 92-94, вештица (Н. Пантелић); В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1818, 1852², Београд, 1898³, 69, вјештица.

забележен у три примера из 18. века, али је овај појам помало нејасан; код песника Ј. Кавањина изгледа значи исто што и грохот, а у пословицама може означавати и гром и громовника (особа која контролише гром, па, пренесено, и моћник, силник)²⁸. Дакле, у 18. веку значење појма *ѓромиињак* не оставља могућност да је то икаква књига чини која служи за призивање демона. Међутим, у средњем веку могао се чути један сличан словенски термин, *ѓромовник*. Реч је о зборницима за гатање према грмљавини и земљотресима, где су знамења наведена по месецима, ако је у питању кратки тип, док су у развијеним громовницима предвиђања израђена према положају Месеца у календарском месецу или зодијачком знаку. Ови својеврсни астролошки приручници су у словенске земље дошли из Византије – грчки термин је βροντολβυιον, а сачувани су и јеврејски текстови истог садржаја. Најстарији српски препис потиче с краја 13. – почетка 14. века, и налази се у зборнику попа Драгоља, а садржи и предање по коме је громовник потекао од цара Ираклија. Сличан астролошки приручник је *луновник*. У Русији су у каснијим вековима коришћени облици имена громникъ и лунникъ²⁹. Списи сличног садржаја, неретко у форми богато илуминираних табела, у средњем веку су постојали и у Западној Европи³⁰. Један астролошки приручник за гатање, попут *ѓромовника*, који је био популаран у средњовековној Србији (без обзира што су правила црквених отаца осуђивала астрологију и гатање) можда је могао временом постати перципиран као права књига чини којом су се служиле вештице за своје општење са ѓаволом и демонима³¹. Јер, чини се да је громињак морао бити повезан управо са громовником – етимолошка сличност је сувише велика, а на исти закључак наводи и контекст. Али, мало је вероватно да је постојала нека масовна акција уништавања громовника под Стефаном Душаном – примерци громовника су се сачували и у Србији (најстарији рукопис је из прве половине 14. века – да је Душан којим случајем уништавао громовнике, сачувани примерци

²⁸ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* III (прir. Р. Будмани), Zagreb, 1887–1891, 459-460, *громињак*. Захвалност дугујем доц. др Орсату Лигорију са Одељења за класичне науке Филозофског факултета у Београду који ми је указао на ове примере.

²⁹ *ЛССВ*, 134, *громовник* (Ј. Ређеп); *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* III (ур. М. Стевановић и др), Београд, 1965, 675, *громовник*; *RHSJ* III, 461; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1974, 36-37, *громовник*. Детаљно о историји громовника и сачуваних рукописа на словенском и јеврејском језику, уп. В. Н. Перетц, *Материјали к историји ајокрифа и леђенды, I. К историји ѓромника*, Санкт-Петербург, 1899, 29-121.

³⁰ R. Kieckhefer, *op. cit.*, 86-87.

³¹ Књиге магије – боље рећи, списи осумњичени да садрже зле чини и служе за призивање демона – биле су у католичким областима, заједно са јеретичком литературом, такође у надлежности инквизиторâ; нпр. забележено је да су средином 17. века такве књиге спаљивали загребачки језуити у суседном Карловцу, чак два пута у у року две године. Уп. V. Bayer, *нав. дело*, 275; Ђ. Тошић, *нав. дело*, 52, *нав.* 89.

би морали бити млађи од 1355. године) и широм словенског света, па је вероватно да нису посматрани као опасна литература о црној магији. Чак и да узмемо да Лукаревић сведочи да су одређени „отпадници” и након Душанове акције наставили да користе Громињак (у стварности громовнике), то не би могло да објасни како су нам се сачували бројни рукописи громовника.

Сумирајући резултате, напомињемо да је Лукаревићева вест о прогону вештица у држави Немањића једина таква вест. Можда ју је у тој форми Лукаревић преузео из једног од својих извора. Не верујемо да су ову вест могли у потпуности измислити било Лукаревић, било извор којим се користио за ову вест; одређена основа у стварним догађајима је морала постојати. Можда је Немањин прогон јеретика познат из домаћих извора могао бити заматак око кога је касније настало предање о прогону вештица под Немањом, будући да су чаробњаштво и јерес у средњовековном имагинарију у тесној вези. Средњовековно српско законодавство заиста санкционише бављење магијом, па може бити да су поједини српски владари, попут Душана, доиста спроводили овакве одредбе и кажњавали појединце који су се бавили магијом, а њихове књиге забрањивали и спаљивали, премда то никада није могло узети широке размере како Лукаревић сугерише о прогону вештица под Душаном; једноставно, средњи век не познаје масовна суђења вештицама и погубљења која су постала одлика каснијег лова на вештице. Најзад, Громињак који Лукаревић помиње као књигу магије којом се призивају демони, у стварности је могао потећи од громовника (бронтологја), астролошких приручника за гатање који су можда формално били забрањени црвеним прописима, али су очигледно сматрани довољно безбедним да се сачувају примерци из средњег века, један чак и у зборнику извесног свештеног лица, попа Драгоља. Ако су догађаји које смо предложили, и сувремена сведочанства о њима, били основа Лукаревићу за вест о прогону вештица у српској средовековној држави, он их је посматрао кроз призму свог времена – времена које познаје појаму око лова на вештице – што је за резултат имало крајњи продукт који једва да јесте одјек чињеничног стања. Али и такав, нама се учинио као занимљиво питање из домена односа историјских чињеница и перцепције стварности код једног аутора из раног модерног периода који пише о средњем веку.

Бењамин Хекић

Кључне речи: вештице, средњовековна Србија, Јаков Лукаревић, Стефан Немања, Стефан Душан, *Громињак*, Немањин прогон јеретика, Душанов законик, Законоправило св. Саве (Номоканон), Синтагма Матије Властара, громовници

Benjamin Hekić

ESTIRPÒ ANCORA DELLI SUOI PAESI LE STRIGHE – THE ONE
(AND ONLY) REPORT ON THE PERSECUTION OF WITCHES
IN THE NEMANJIĆ STATE

In the *Copioso risretto de gli anali di Rausa* (1605), written by the Ragusan chronicler Jakov Lukarević (Giacomo Luccari), we find a report on the persecution of witches in the Nemanjić State. According to Lukarević, grand župan Stefan Nemanja and tsar Stefan Dušan persecuted witches in their country, and moreover, tsar Dušan burned the books of magic called “Grominjak” in Slavic language. This report can’t be confirmed by any other historical source, contemporary or later, but we think that Lukarević didn’t invent the story. We reckon that Lukarević based his report on the persecution of witches on certain historical events. The persecution of heretics during Nemanja’s reign could’ve been that on which Lukarević based his story of Nemanja’s persecution of witches. In the time of Stefan Dušan the legislation sanctioned the practice of magic (though, the practitioners are predominantly termed as males); perhaps the tsar has persecuted individually some wizards or sorcerers that had broken the law. But this certainly couldn’t have been a true witch hunt, like those that Lukarević could’ve witnessed in his time. Likewise, Grominjak in fact could’ve been the same as gromovnik, an astrological and meteorological manual used in mediaeval Serbia for divination by thunders and earthquakes; this handbook could’ve seemed to Lukarević as a real grimoire used for summoning demons. And since numerous manuscripts of gromovniks have survived, they obviously hadn’t been systematically destroyed by the authorities. Our conclusion is, therefore, that Jakov Lukarević knew of some real events that were influenced by his own experience and knowledge which ultimately shaped his story into one of an early modern witch hunt “transported” into mediaeval Serbian state.